ئەنفالی بناری گل

لێکۆڵینەوەیەکی دیموگرافی—سیاسیە

توێژەران
(بەختیارمحمد امین) (مزفرصالح قادر)

کورتەیەکی مێژووی و جوگرافی لەسەر بناری گل:

بناری گل لە (14 تا 17) گوندێك پێکهاتووە کەسەر بە ناحیەی قادرکەرەمە لە قەزای دووزخورماتوو کەسەر بە پارێزگای کەرکوکە دەکەوێتە باشوری رۆژئاوای هەرێمی کوردستان[1]، هەرێمێکی زۆر کۆنە دەکەوێتە نێوان هەردوو رووباری :

یەکەم: ئاوە سپی کە شۆردەبێتەوە بەلای خۆرهەڵاتی تا باشوری

دووەم: رووباری رۆخانەیە کە لە باکوریەوە تێدەپەڕێ [2].

هەرلەبەر ئەم کۆنیەیەتی لەسەردەمانێکی زوودا ناحیە بووە, کاتێك مەدحت پاشا کە سوڵتانی عوسمانی بووە لە ساڵی (1869—1872ز) عێراقی دابەش کردووە بۆ دوو ویلایەت ئەویش بەغداد و موصڵ بوو کە هەریەکەیان لەچەند سەنجەق وناحیە پێکهاتبوون, ناحیەی گلیش ناحیەکی سەرەکی سەنجەقی کەرکوك بوو[4] . وەلە ساڵی 1875ز گل یەکێك لە ناحیە سەرەکیەکانی لیوای کەرکوك بوو[5]، بەهەمان شێوە لەساڵی 1912ز ناحیەی گل یەکیك بوو لە پێنج ناحیە سەرەکیەکەی سەنجەقی کەرکوك[6]، وە لە ساڵەکانی دواتردا گل کرا بەقەزا لەساڵی (1929–1930ز) قەزای گل بریتی بوو لەدوو ناحیە ئەویش (گل وسەنگاو), وە لەساڵی 1936ز دا قەزای گل بریتی بوو لە ناحیەی قادرکەرەم وناحیەی داقوق[7].

ئەم قەزای گلە لەسەر ئاستی پارێزگای کەرکوك و ناوچەکەی خۆی چەند جارێك سەنتەری قەزاکەی گۆڕانکاری پێکراوە لە قادرکەرەمەوە بۆ لەیلان وداقوق و پاشان بۆ دوز خورماتوو[8]، دوای ئەوەی سەنتەری قەزای گل برایە دووز خورماتوو, دوز خورماتوو بووە قەزا دوو ناحیەی لەسەر بوو ناحیەی قادرکەرەم و ناحیەی داقوق[9]، بەم

شێوەیە ناوی قەزای گل نەماو بەبڕیارێکی کارگێڕی لەلایەن حکومەتی عێراق لە ڕۆژی 1937\1\27 هەڵوەشێنرایەوە[10]، بەم شێوەیە بناری گل لەسنوری چەند گوندێکدا مایەوە سەر بە ناحیەی قادرکەرەم.

ئەم ناوچەیە لەسەردەمانێکی زۆر کۆنەوە ئاوەدان بووە پێش دەسەڵاتی عوسمانیکان, وە بەهاتنی عوسمانیەکانیش لە ساڵی 1550ز ناوچکە خەڵکی تێدا ژیاوە, وەلەساڵ نامەی عوسمانیدا لە ساڵی 1310ك باسی ناوچەی گل کراوە[11]، وەهەر لەسەردەمی عوسمانیدا ناوچەی گل بریتی بووە لەچەند دێیەك کەهەردێیەو دەرەبەگێك دەیبرد بەڕێوە وە دێکانیش بەناو ئەو دەرەبەگانەوە ناونراوە کەلە هۆزی گل بوون[12]، لەکۆتای سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی لەساڵی 1850ز بەرەو سەرەوە دانیشتوان خەریکبوون بە بەخێوکردنی مەڕومالآت وکشتوکاڵەوە, ئاستی خوێندەواریان نەبوو, ژیانێکی ئاساییان بەسەر دەبرد و دەرەبەگ روڵی جارانی نەمابوو هەرکەس بەکاری کشتوکاڵی و مالآتەوە خەریك بوو, لەم سەردەمەدا شێخ حەمید تاڵەبانی روو لە ناوچەکە دەکات, پیاوێکی خوێندەوارو مەلا دەبێت بۆیە خەڵکێکی زۆر لە دەوری کۆدەبێتەوە ونفوسێکی زۆر لەناوچەکە پەیدا دەکات, هاوکات ژمارەیەکی زۆر لە هۆزی گل کە دانیشتوانی رەسەنی ناوچەکەن کۆچ دەکەن بۆ شوێنانی تر[13].

لەسەردەمی دەسەلآتی عوسمانیدا بۆماوەیەك کۆشك و سەرا حکومیەکان لەناوچەکان کشانەوە, ئەوەبوو پاش نەمانی دەسەلآتی عوسمانی و داگیرکردنی ئینگلیز بۆ ناوچەکە ناحیەی قادرکەرەم دابەشکرا بەسەر خێڵدا بەمەش ناوچەی گل کەوتە دەست شێخ حەمید تاڵەبانی[14]، ئەمەش لەبەر ئەوەی شێخ حەمید تاڵبانی زۆر دژی عوسمانیەکان بوو وە لەساڵی 1918ز کەسێکی پایەبەرز بوو لەلایەن ئینگلیزەکانەوە[15]، بەمەش ئینگلیزەکان رێگەیاندا بە شێخ حمید کە فەرمانڕەوای ناوچەی گل بکات بەبێ دەست تێوەردانی پۆلیس و ناحیە[16]، پاش ئەوەی بناری گل وەك ناوچەیەك مایەوە و ناحیەکە هەڵ وەشێنرابووەوە, ئەدمۆنس دەڵێی: شێخ جلال دەم سپی گوندی فرهاد بگ دووجار چوەتە بغداد بۆ دووبارە دامەزراندنەوەی ناحیەی گل بەلآم داواکاریەکەی سەری نەگرت[17].

دوای ئەوەی تاڵەبانیەکان دەستیان گرت بەسەر زەوی و زاری بناری گلدا بەپاڵپشتی ئینگلیزەکان, هۆزی گلیان لە ناوچەکە دەرکرد جگە لەچەند ماڵێك نەبێت مابوونەوە

تاشەڕی ئاوباریك ساڵی 1930ز لە نێوان شێخ محمودی حەفید و هێزی دەوڵەت و ئەو تیرانەی سەربە دەوڵەت بوون روویدا, دواتر ئەوانیش بەهوی پاڵپشتیان لە شێخ محمود لە ناوچەکە دەرکران[18]، ئەم شەڕەش لەوکاتەدا روویدا کە شێخ محمود لەئێران گەڕابووە عێراق هێزی کۆکردەوە لە خێڵەکانی ناوچەی سلێمانی و ناوچەکانی تر, رووی کردە کەرکوك لەناوچەی بناری گل لە گوندی ئاوباریك رووبەڕوی هێزێکی گەورەی عەرەب بوویەوە بۆ ماوەی 24 کاتژمێر شەڕ بەردەوام بوو[19]، هەروەها لەم شەڕەدا چەند کەسێکی ناودار کوژرا لەوانەش (عومەر صاق ئەفەندی)[20]، ئینجا شێخ محمود گەڕایەوە سلێمانی پاش ئەوەی شەڕکوتایی پیێ هات[21].

سەبارەت بەلەیکدانەوەی ووشەی بناری گلیش لە چییەوە هاتبیێ, بێگومان ئەم ووشەیەش دەگەڕێتەوە بۆ هۆزی گل کە لەسەردەمێکی زۆر کوندا ناوچەکەی ئاوەدان کردۆتەوە وتیایدا ژیانی بەسەر بردووە[22]، وەهۆزی گلیش یەکێکە لە هۆزە سەرەکیەکانی پارێزگای کەرکوك[23]، ووشەی بنار گلیش لە دوو بڕگە پێك هاتووە، یەکەم: بنار بەمانای بناری چیادێت ئەم وشەیە لە کوردستاندا بلاٌوە وەك بناری چیای خاڵخالاٌن، دووەم : بۆ ناوی هوزی گل دەگەڕێتەوە کەڕای جیاواز هەیە لەسەری, یەکیێ لەوڕایانە مامۆستا کمال دەڵیێ: هۆزی گل پاشماوەی میدیەکانە کە لەسەردەمی میدیەکاندا لێرە نیشتەجیێ بوونەو بەزمانی ئەوکاتەی ئەوان (گل) مانای بەرزی بەبووە کەبەرزیەکەش زنجیرە تەپۆڵکایەکە, ئەم خێڵەش لە بناری ئەو زنجیرە تەپۆڵکایەدا نشتەجیێ بووە بەدرێژای مێژوو هۆزەکەش بە ناوی بەرزیەکەوە پییان وتاوە گل[24] . وە ئەو زنجیرە تەپۆڵکایەش پێی دەوترێت (جەوەڵ ناسان)[25]. وە ڕایەکی تریش دەڵیت : ئەم خێڵە لەسەردەمێکی زۆر کۆندا روویان کردووەتە ناوچەکەو ڕێگایان لیێ وون بووە و گلیان خواردووە بۆییە پیان وتراوە گل[26] ، هەروەها ناوی گل (عباس عزاوی) وەك ناوچەیکی جوگرافی باسی کرددوە [27]، هەروەها (فواد حەمە خورشید) وەك ناوچەیەکی جوگرافی باسی دەکات [28]، جگە لەبناری گل ناحیەی (گلی) کە ئێستا هەیە سەر بەقەزای زاخۆیە لەپارێزگای دهۆك هۆزی گلی تێدا نیشتەجێیە[29]، بەلاٌم لەکتێبە مێژوویەکاندا روون نەکراوەتەوە کە ئەم دوو ناوە پەیوەندیان بەیەکەوە هەیە یاخودنە.

بناری گل ناوچەیەکەو دەکەوێتە بەشی کوردستانی باشور لە پارێزگای کەرکوك, کەدەکەوێتە باشوری رۆژئاوای ناحیەی قادرکەرەم هاوکات سنورە لە گەڵ ناحیەی

نەوجول لەباشورو خورئاواوە, وە لەباکورو خورهەڵاتیشەوە دێیەکانی ناحیەی قادرکەرەمە[30]، وە سنوری خێڵەکی بناری گل لەخۆرهەڵاتەوە زەنگەنەیە لە باکورەوە جەباریە لە باشور و رۆژئاواشەوە داودەیە[31].

بناری گل دەکەوێتە نێوان هەردوو هێڵی پانی (53° 08-34° 57¯)ی باکوری کەمەرەی زەمین, وە هەردوو هێڵی درێژی (44° 57¯-44° 45¯)ی رۆژهەڵاتی هێڵی گرینیش[32]، لەباکوری خۆرئاواوە بەدێی کۆرومۆری گەورە دەست پێدەکات کە هێڵی قیرتاوی سەرەکی (دووز_قادرکەرەم) پێدا تێدەپەڕێ بەدرێژای زنجیرە تەپۆڵکای جەوەڵ ناساز بەرەو باشەری خۆرهەڵات دەڕوات تا گوندی کۆشك لەئاوە سپی کۆتایی پێدێت[33].

سەبارەت بە رووبەری بناری گل کەدرێژەوە بووە لە باکوری خۆرئاواوە بۆ باشوری خۆرهەڵات بە نزیکەی (30کم) وەبە پانتای نزیکەی (12کم)[34] وە رووبەری گشتی هەموو دێکانی بناری گل دەکاتە (342کم2)[35] ، لە کۆی رووبەری هەموو قادرکەرەم کە (1427کم^2)[36]، بەڵام رووبەری پارێزگای کەرکوك (20013کم^2)[37]، بەم پێیە رێژەی رووبەری ناحیەی قادرکەرەم دەکاتە (1,7٪)ی رووبەری پارێزگای کەرکوك[38]، بەم شێوەییە رووبەری بناری گل دەکاتە نزیکەی (7,1) لەکۆی گشتی رووبەری پارێزگای کەرکوك.

بارودۆخی دانیشتوانی ناوچەکە پێش ئەنفال

بوونی هەرکۆمەڵە مرۆڤێك لە شوێنێکدا پێویستی بەڕووبەرێك زەوی هەیە کەتیایدا بژی, لێرەوە جوگرافیا دەست پێدەکات بۆ دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ئەو زەوی‌و ژینگەیەی کە تیایدا دەژی, ئەوەی جوگرافیا جیادەکاتەوە لە لێکۆڵینەوە لەسەر دانیشتوان پەیوەندیەکانە, لەچەند پرسیارێکدا خۆی دەبینێتەوە, بۆچی دانیشتوان لە شوێنێکدا هەیە و لە شوێنێکی تردا نییە هەروەها ژمارەیان لە شۆێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە, بۆ وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارانە جوگرافیای دانیشتوان توێژینەوە دەکات لە سروشت‌و دابەش بوونی مرۆڤ لەسەر رووی زەوی‌و شیکردنەوەی ئەو هۆکارانەی یارمەتی دەرن لەو دابەشبوونە[39]. بۆیە هەوڵ دەدەین لەم باسەدا نەخشەی دابەشبوونی دانیشتوانی بناری گل بخەینە روو.

سەبارەت بەبارودوخی دانیشتوانی بناری گل کە نزیك شارۆچکەی قادرکەرەمە, قادرکەرەمیش لەژێر دەسەلاتی رژێمدا بوو, بۆیە پێش رووداني پرۆسەی ئەنفال لە ساڵی 1988 ناوچەکە بارودۆخێکی زۆر ئاسای و لەبار نەبوو, ئەم ناوچەیە لە ناوچە نزیکەکان بوو لە دەسەلات و سوپاو سنورەکانی رژێمەوە, بۆیە بەردەوام لە بەردەم هەڕشەو ئاگر بارانەکانی رژێمدا بووە,

بەپێی ئەو زانیاریانەی هەن لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوە مەیدانیانەی ئێمە لەناوچەکە بە ئەنجاممان گەیاند لە سەرەتاکانی ساڵی 1980وە پاش هەڵگیرسانی شۆڕشی نوێی گەلی کورد زۆربەی رۆژەکان فڕۆکەی رژێم بۆردومانی ناوچەکەی دەکرد, بوونە هۆی سەرچاوەی نائارامی و ترس و دڵەڕاوکێ, دەیان خەڵکی ناوچەکەیان شەهید کردووە و چەندین دۆنم دەغەڵو دانیان سوتاندوە,

ئەم ناوچەیە بەردەوام لەژێر هەڕەشەو مەترسی رژێمدا بووە چەندین زیانی ماڵی وگیانی بە ناوچەکە گەیەنراوە بۆیە ژمارەی دانیشتوانی لە ئاستی سروشتی زیادبوونی ئاسایدا نەبووە, وەك دەرئەکەوێ لەبەراورد کردنی دانیشتوانی ساڵی 1977 لەگەڵ ئەو ژمارە دانیشتوانەی کە ئێمە بە لێکۆڵینەوەی مەیدانی لە ناوچەکە وەرمانگرتوە, بڕوانە خشتەی ژمارە (1) کە زیادبوون لە ژمارەی دانیشتواندا بەدی ناکرێت سەرەڕای تێ پەڕبوونی ماوەی (11) ساڵ ئەمەش بۆ بارودۆخی نائاسی ناوچەکە دەگەڕێتەوە.

هەروەها لەم ناوچەیە سەرەڕای ئەوەی کە دانیشتوان هەمیشە بەکاری کشتوکاڵ و ئاژەڵداریەوە خەریك بوون, لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە مەیدانیەکەمان ئەتوانین بڵێن کە (85٪)ی دانیشتوان بەکاری کشتوکاڵ وئاژەڵداریەوە خەریك بوون, بەلام کەمترین دەسکەوتیان هەبووە لەبەر بارودۆخی نائارامی ناوچەکە لەهەر پارچە زەویەکدا بنکەیەك دروست کرابوو بۆ خۆپاراستن لە فڕۆکە جەنگیەکانی رژێمی بەعس, بۆیە دەتوانین بڵێین پێش رودانی پرۆسەی ئەنفال دەڤەرەکە لەبارودۆخێکی نائاسیدا بووە.

ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکەمان لەڕێگەی دراسەی مەیدانیەوە وەرگرتووە, هەوڵمان داوە هەر گوندەو کەسێکی شارەزا و باوەڕپێکراو زانیاری وەرگرین. لەئەنجامدا گەشتینە ئەوەی کە ژمارەی دانیشتوان لەهەموو بناری گل (3128)کەس بووە, لەمانگی ئازاری ساڵی 1988, ئەم ژمارەیەش بەسەر گوندەکاندا دابەش بووە, کە هەندێ گوندیان ژمارەکەیان زیاترە لەبەر بارودۆخی سروشتی و ئابوری بەبەراورد بەگوندەکانی تر,

بڕوانە خشتەی ژمارە(1) وە نەخشەی ژمارە (1) کەدابەشبونی دانیشتوان روون دەکاتەوە لەبناری گل, لەبەر هەل و مەرجی نالەباری ناوچەکە زۆر جار دانیشتوان کۆچیان کردووە بۆ شوێنی تر, وەلە بارودۆخێکی زۆرخراپ و نالەباردا ژیاون, لەبەر ئەو هۆکارانەی کەلە پێشەوە خستمانەروو.

پێویستە ئەوەش بگوترێ سەرەڕای ئەوەی ئێمە هەوڵمان داوە وردترین ژمارەی دانیشتوان وەرگرین لەزاری ئەوانەی چاوپێکەوتنمان لەگەڵ کردوون, ئەم ژمارەیە ژمارەیەی راستەقینەی ناوچەکە نییە لەبەر دوو هۆکار: یەکەمیان ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی رەسەنی ناوچەوچەکە بەهۆی نائارامی و نەبوونی ئاسایش و تۆپبارانی رژێم کۆچیان کردووە بۆ باکوری خۆرهەڵات کەتاڕادەیك تۆبۆگرافیەکەی سەخت تر بووە ئەمەش بۆ خۆپاراستن لەبار بووە, هەندێکیشیان کۆچیان کردووە بۆ ژێر دەسەڵاتی رژێم ئەمەش ژمارەیەکی کەم نەبووە. دووەمیان بەهۆی راوەدوونانی لاوانی کورد لە شارەکانی کەرکوك و دوز وقادرکەرەم, وەلەترسی نەبوونیان بەسەرباز رویان کردووەتە گوندەکان, ئەم ژمارەیەش بووتە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان.

بەپێی لێکۆڵینەوە مەیدانیەکانمان لەناوچەکە بۆمان دەرکەوت, کەوا دانیشتوانی پێش ئەنفال لەدەڤەرەکە توانای بەرهەم هێنان و نەوە(وەچە) خستنەوەیان باش بووە وژمارەی ئەندامانی خێزان زۆربووە, هێزێکی مرۆی وئابوری لەبار بونە, ئەگەر سانسۆری رژێم نەبووایە لەسەریان.

خشتەی ژمارە(1)

ژمارەی دانیشتوانی بناری گل لەئاماری (1977) و پێش ئەنفال لەساڵی (1988).

ژ	ناوی گوند	سەرژمێری ئلماری 1977 (40)		ژمارەی دانیشتوان 1988 (41)	
		ژمارەی خێزان	ژمارەی دانیشتوان	ژمارەی خێزان	ژمارەی دانیشتوان
1	کۆرومۆری گەورە	52	297	28	167
2	کۆرمۆری بچوك	26	187	28	180
3	فرهاد بگ	40	273	41	323
4	عزیز بگ	14	85	15	145
5	بارام بگ	73	389	68	392

6	تەختە مینا	44	215	44	257
7	تازەشار	37	313	34	188
8	کانی قادری سەرو	57	312	65	406
9	کانی قادر کەلاوە	26	129	– ---	– --
10	کانی قادر خوارو	41	253	35	219
11	صوفی ڕەزا	26	157	24	157
12	ئاوباریك	54	296	42	245
13	دارتوو	– --	-- --	25	152
14	هەرسێ کۆشك	40	229	55	297
کۆ		530	3135	504	

نەخشەی ژمارە (1)

دابەشبوونی جوگرافی دانیشتوانی بناری گل لە ساڵی 1988دا

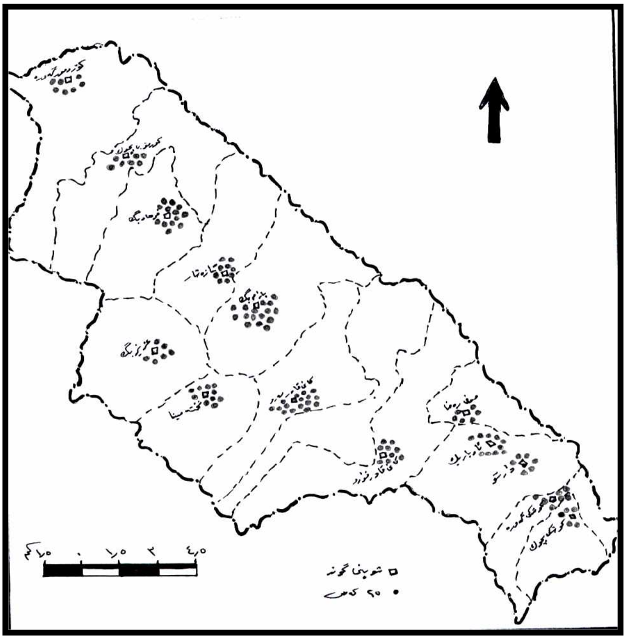

سەرچاوە /نەخشەکێشانی توێژەران بە پشت بەستن بە لپکۆڵینەوە مەیدانیەکان.

هێرش و پەلامارە سەربازییەکان لە ئەنفالی سێ و ناوچەی بناری گل

ئەنفالی سێ لە 7ی نیسان تا 20ی هەمان مانگی خایاند لە ساڵی 1988, سنورێکی بەربڵاوی گرتەوە کەبە گەرمیان ناسراوە, هەردەو دەشتێکی پان و بەرینی هەیە لەبەشی هەرە باشوری کوردستانی عێراقدایە, وەهاوسنوری ناوچەکانی عەرەب نشینی عێراقە, سنوری جوگرافی ئەم ناوچەیە لەباکورەوە رێگای سەرەکی نێوان کەرکوك چەمچەماڵە, وە رۆژئاواوە شارێی نێوان کەرکوك و شارۆچکەی دوزخورماتووە, وە باشوریشی بەرێگای هەرسێ شارۆچکەی کەلار, کفری, باوەنوورە, لەرۆژهەلاتیشەوە چیاکانی قەرەداغە, ئەگەر بەورردی سەرنج بدەینە ئەم ناوچەییە چەقی جوگرافیەکەی ناحیەی قادرکەرەمە.

بەگشتی هێرش و پەلامارە سەربازییەکان لەئەنفالی گەرمیان دەکرێ بە سێ قۆڵی سەرەکیەوە:

یەکەم/قۆڵی دوزخورماتوو:

لە رۆژی 7ی نیسان سەربازەکانی رژێم و ژمارەیەکی کەم لەجاش لە دوزخورماتوو دەرچوون, دوای دوو رۆژ لە کەرکوك ولەیلان و چەمچەماڵ و سەنگاوە وەهێرشیان کردە سەر ناحیەی قادرکەرەم و هێزەکانی دوزخورماتوو بۆبە سێ بەشەوە :

1- هێزێك لە شارۆچکەی نەوجولەوە دەرچوو بەرە گوێچەمی ئاوەسپی.

2- هێزی دووەمیش هێزێکی گەورەتر بوو لەلیوای 65ی تایبەت پێکهاتبوو, بەئەمبەرو ئەوبەری گوێچەمی ئاوەسپیدا هێرشیان کردەسەر ئەو گوندانە پاش شەڕێکی توند 17 گوندیان وێران کردو ماڵ وئاژەڵەکانیان بەتاڵان بردو خەڵکەکەیان راپێچی خۆبەدەستەوەدان کرد.

3- هێزیکی هاوبەش بوو بۆ پەلامارданی گوندی تازەشار.

دووەم/ قۆڵی قادرکەرەم و باکوری گەرمیان :

1- لە 10ی مانگی نیسانی بەسەرپەرشتی"بارق عبداللە حاجی حنته" هێزێکی تایبەت بوو ئەم هێزەش لە نێوان رێگای سەرەکس کەرکوك-چەمچەماڵ بە ئاراستەی باشور بڵاوبوونەوە, چەندین گوندی ئەم ناوچەیان رووخاند و خەڵکەکەیان راپێچی تۆپزاواکرد.

2- لە 11ی مانگ هێزێکی تر لە قادرکەرەمەوە دەرچوو بۆ روخاندنی گوندی براهیم غولام و گوندەکەیان رووخاندوو خەڵکەکەیان راپێچی خۆ بەدەستەوە دان کرد.

3- هێزێکی گەورەی سوپا لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری تانکدا هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی عەشیرەتی زەنگەنە، بۆتێك شکاندنی بارەگای پێشمەرگە لە دۆڵی گۆلباخ، پاش ڕۆژێك بەرگری گوندەکانی ناوچەکەیان ڕووخاندو مەڕومالاتەکانیان بەتالان بردوو خەڵکەکەیان ڕاپێچی خۆبەدەستەوەدان کرد(42).

سێهەم / قوڵی سەنگاو باشوری گەرمیان :

ئەم هێرشە پلانێکی تۆکمەتری بۆ دانرابوو بۆئەوەی لەماوەیەکی کەمدا هەموو دێکانی ئەو سنورە بڕوخێنن. شالاوەکانی ئەنفالی ئەم دەڤەرە دابەش دەکرێت بۆ ئەم هێرشانەی لای خوارەوە :

1- هێرشی یەکەم لە سەنگاوەو دەست پێدەکات بەئاراستەی ڕۆژئاوا بەرەو شارۆچکەی دەربەندیخان.

2- لەبەرە بەیانی 9ی نیسانی ساڵی 1988 دا هێزێکی گەورەی سوپا لە شارۆچکەی کفری بەئاراستەی باکور هێرشیان کرد، وەهێزێکی بچوك لە سوپا سەرەکیەکە جیاوەبوو بەرەو باکوری ڕۆژئاوا ، پاش بەرگریەکی کەم گوندی ئۆموربل وبیست گوندی ناوچەکەیان وێران کرد.

3- لە 9ی نیسان هێزێکی گەورە لە شارۆشکەی کەلارەوە بەڕێکەوت بەرەو باکور بۆ شارۆچکەی تیلەکۆ، بەهۆی تۆپبارانی زۆرەوە خەڵکێکی زۆر ڕوویان کردە هەردەکان.

4- بەشێکی تری سوپا لەناحیەی باوەنورەوە بەئاراستەی باکور پێشڕەویان کرد دوای بەرگریەکی کەم 14 گوندیان ڕووخاند، بەلام هێزەهاوبەشەکەی ترلەباشوری شارۆچکەی دەربەندیخان ڕووبەرووی بەرگرییەکی کەم وێنە بوونەوە لەگوندی شێخ تەویل، پاش پێنج ڕۆژبەرگری توانیان گوندی شێخ تەویل داگیربکەن.

ئەنفالی سێ بەئەنفالی گەرمیان ناسراوە زۆرترین ژمارەی خەڵك بێسەرو شوێن کراوە بەتایبەتی لە ڕۆژی 14\4\1988دا بیست هەزار کەس لەژن و پیاو پیرو منداڵ لەهەردوو گوندی کوڵە جۆو ملەسورە دا کۆکرانەوە بە ئیڤای سەربازی بەرەو سەربازگەی قۆرەتوو براون، هەرلەبەر ئەوەش ئەو ڕۆژە بەڕۆژی یادکردنەوەی ئەنفال دانراوە.

هێرشی سەربازی بۆ سەر بناری گڵ

هەروەك لەپێشدا ئاماژەمان پێکرد سنوری بناری گل دەکەوێتە بەشی باشوری رۆژئاوای ئەنفالی سێوە بەدرێژای جەوڵ ناساز لەسەر رێگای سەرەکی کەرکوك – قادرکەرەم کەنزیکەی 15کم لەشارۆچکەی دوزخورماتووەوە دوورە. بەماوەی پێنج رۆژێك دانیشتوانی بناری گل هەستیان کردبوو کە سەربازێکی زۆر لەشارۆچکەی دوزخورماتوو کۆبوەتەوە و درکیان بەوەکردبوو کەئەم هێزە بۆ پەلاماری ناوچەکە خۆی ئامادەکردووە, بۆیە بۆماوەی سێ بۆ چوار رۆژ پێش هێرشی سەربازی, دانیشتوانی بناری گل روویان کردە هەردەو هەڵەتەکان بەتایبەتی بەشی باکورو رۆژئاوای بناری گل.

دوای چۆڵ بوونی گوندەکان هێزی پێشمەرگە خۆیان ئامادە کردبوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو هێرشە سوپاییە چاوەروانکراوە دەستەیەکی 24کەس لەهێزی پێشمەرگە لەگوندی تازەشاردا جێگیربوون, سەرئەنجام بەرەبەیانی 9ی نیسان سوپا سەرەکیەکەی دوزخورماتوو هێزێکی لێ جیاوەبوو لەرێگا سەرەکیەکە بەرەو رێگا خۆڵکەی بناری گل, دوای تێپەربوون بەهەردوو گوندی کۆرمۆرو فەرهاد بگ سوپا لە نێوان تازەشار و فرهادبگ دا بۆماوەیەکی کەم وەستا, درکیان بەوە کردبوو کە هێزی پێشمەرگە لەگوندی تازەشاردا سەنگەریان هەیە[43].

شەڕ تازەشار

لێرەدا بەپێویستی دەزانین بەوردی باسی شەڕی تازەشار بکەین لەبەر ئەوەی بەکۆتایی هاتنی شەڕ سەراتاپای بناری گل روخێنرا لەلایەن سوپای داگیرکەرەوە, تازەشار یەکێکە لە گوندەکانی بناری گل کە نزیکەی 540م بەرزە لەئاستی رووی دەریاوە, دەکەوێتە باکوری خۆرهەڵاتی بناری گل, شەڕلەم گوندەدا روویدا بۆیە بەناوی تازەشارەوە ناونراوە، سوپا درکی بەوە کردبوو کە هێز لەتازەشارد بۆیە لە شوێنی دوورەوە دێیەکەی تۆپباران دەکرد بەنەمساوی راجمە بۆ ماوەی نزیکەی دووکاتژمێر، بەشێوەیەك زۆربەی شایەتحاڵەکان واهەستیان کردبوو کەس لەناو دێیەکەدا نەماوە و خانووەکان زور بەیان روخان لەئەنجامی توپبارانەوە, ئینجا هێزی پیادەی سوپا هێرشی کردە سەرگوندەکەو لەلایەن ئەو 24 پێشمەرگەی کەلە ناو گوندەکەدا سەنگەریان دانابوو هێزی پیادەی سوپای داگیرکەریان شکاند, لەم شکانەدا چەند کوژراوێك هەبوو, وە دوو

پێشمەرگەش بریندار بوون بەناوی (عوسان وەلی) کە دواتر لە قادرکەرەم ئەنفال کرا, وە(کماڵ صدیق), ئینجا سێ کوپتەر دێیەکەیان بۆردوومان کرد, جارێکی تر سوپای پیادە هێرشی کردەوە دووبارە لەلایەن پێشمەرگەکانەوە پاشەکشەیان پێکرا, دوای ئەم شکانە پێنج کۆپتەر دابەزینە جەوەڵەکە دوای کەمێك هەڵسان بۆڕەمی کردنی دێیەکەو تانك و زرێپۆش بڵاوبوویەوە, لەو دیوەوە چواردەوری گوندی تازەشاریاندا. بەقسەی شایەتحاڵێك دەڵێت (52) تانکم ژماردووە لەوکاتەدا[44]، ئاسۆ بیارەیی دەڵی (100) تانك و (15)کۆپتەرو (5) فڕۆکەی بیلاتوز ئاگریان بەسەر گوندەکەدا دەباراند، سەنگەری پیشمەرگەکانیش لە شیوو و دۆڵێکدابوو کە بۆشەڕی ئاوەها قورس بەرگری کردن زۆر قورس و دژوار و نالەباربوو, جوگرافیای ناوچکەش بۆ جەنگ یارمەتی دەرنەبوو, وەك ناوچە شاخاوییەبەرزەکانی تری کوردستان, لە ئەنجامی ئەم گەمارۆ دانەی تانك وهێزی پیادەو ڕەمی کۆپتەرەکان شەڕهەربەردەوابوو تاکاتژمێر سێ ی ئێوارە, جوتیارێك بە میدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاندوە کە بەڕادیوی بێتەل گفتوگۆی فڕۆکەکانی وەرگرتووە ووتویەتی گازی ژەهراوی تاقە ڕێگەیە بۆ لەناوبردنی ئەم بەرگریە[45].

بەقسەی شایەت گەلێکی زۆری بناری گل کەلەوکاتە لەهەردەکەوە چاویان لە شەڕەکە بووە و بینیویانە کۆپتەرێك سێبۆمبی کردوەتە خوارەوە بۆناو دێیەکە دووکەڵی زوردو سپی لەم بۆمبانە هەڵساوە دواتر بەرگریەکە نەماوە و ئەو 22 پێشمەرگەی مابوونەوە شەهید بوون.

بەم شێوەیە هاوڵاتیانی بناری گل لە هەردەکەدا هیچ چارێکیان نەماو سوپا ڕاپێچی سەنتەرەکانی خۆ بەدەستەوەدانی کردن, هاوکات لەگەڵ هێرش وبڵاوبوونەوەی سوپا بەناوچەکەدا کۆپتەرەکان لەئاسمانەوە ڕەمیان دەکرد زۆربەی جار هەر لەکاتی ئەم ڕەمی کردنە خانووی گوندەکان ئەروخا, ئەمە جگە لەوەی سوپا دواتر گوند بەگوندی لەگەڵ زەوی یەکسان دەکرد وتاڵانی دەکرد دوایش دەیسووتاند[46].

کۆکردنەوەی خەڵك و گواستنەوەیان و زەرەروزیانەکان

بەگشتی لەگەرمیاندا چەند ناوچەیەکی سەرەکی هەبوو بۆ کۆکردنەوەی خەڵکە مەدەنیەکە, ئەوناوچانەش "ملەسورە و فەقێمستەفاو مەیدان" لەباشوری گەرمیان, وە"ئالیاوا ولەیلان" لە باکور, ئەمانە ئەو سەنتەرانە بوون کەخەڵکیان لێکۆدەکرایەوە

لەلایەن سوپاوە هەندێ جاریش سەیری ناسنامەیان دەکرد بەپەلە, دواتر بەئیڤای سەربازی دەگوێزرانەوە بۆ بەندیخانەکان.

ئەگەر بەووردی باسی کۆکردنەوە وگواستنەی هاولاتیە مەدەنیەکانی بناری گل بکەین ئەوا بەپێی شوێنی جوگرافی ناوچەکە دەگۆڕێت, بەگشتی هاولاتیە مەدەنیەکان بۆ سێ شوێنی جیاواز راگوێزراون ئەوانەش :

1- **قادرکەرەم و ئالیاوە:**

ئەو خەڵکەی باکوری رۆژهەلاتی بناری گل کە لەهەردەکەدا بوون روویان کردە قادرکەرەم ئەمەش بەگوتەی جاش کەلەو ناوەدا بلاو ببونەوە بۆ خەڵکیان باس دەکرد ئەبێ خۆیان بەدەستەوە بدەن, لەم کاتەدا سوپا لەم قۆڵەوە خەڵکی کۆ نەکردەوە بەڵکو بەخەڵکەکەیان دەگوت بەرەو قادرکەرەم بڕۆن بۆخۆبەدەستەوەدان, خۆش بەختانە لەم قۆڵەوە منداڵ و ئافرت رزگاریان بوو, جگە لەپیاوەکان نەبێ کەخۆیان لەقادرکەرەم تەسلیم کرد لەگەڵ گوندەکانی تری ناحیەکەدا, بەرەبەرە هەمویان بارکران بەرەو باشوری عێراق. لەتاریکی شەودا هەموویان خرانە چاڵی گەورەوە لەلایەن چەکدارەکانی رژێمی بەعسەوە دەست رێژیان لێ ئەکراو(47) پۆل پۆل وەك باڵندەی سپی ئەکەوتنە چاڵەکانی بیابانی بانی عەرەبی بێکەڵکەوە و جارێکی ترنەبینرانەوە.

2- **نەوجول:**

چەند دێیەك لە رۆژئاواو باشوری بناری گلدا روویان کردە باشوری رۆژئاوا بەرەو شارۆچکەی نەوجول بۆخۆبەدەستەوەدان بەلام سوپا لەم قۆڵەوە خۆی خەڵکی کۆدەکردەوە, دەرباز بوون لێرەدا زۆر زەحمەت بوو, بەتایبەتی گوندی عزیز بگ کەبەرەو نەوجول رۆیشتن بۆ خۆبەدەستەوە دان بۆی زۆربەی هەرزۆری گوندە کە ئەنفالکران بەمنداڵوئافرەتەوە, بەقسەی شایتحاڵێك کەداواکاری فەرمی کردووە بۆ چارەنوسی منداڵەکانی کە(12) سەرخێزان بووە, لەبەڵگەنامەکانیشدا ئەم داواکاریە هاتووە.

حسێن علی دەڵێت : لەپاش نەوجول بەرەو دوزخورماتوو براون دواتر بۆتکریت, حسێن علی خۆی ئەم شوێنانە گەڕاوە بۆ سۆراغی خێزانەکەی وە لەتکریتیشەوە براون بۆ سەماوە لە سەماوەشەوە بۆ عەرعەر, لەوێ چارەنوسیان بەنادیاری ماوەتەوە, مام حسێن دەڵێ : لەمە زیاتر سۆراغ کردنیان رووبەرووی مەرگ دەبویەوە بۆیە وازی لە گەڕان هێنا بەدوای منداڵکانیدا(48).

3- ملەسورە :

بەشێکی هاوڵاتی باشوری بناری گل روویان کردە ملە سورە بۆخۆبەدەستەوەدان ئەمەش لە ژێرچاودێری سوپادا, دواتر گوێزرانەوە بۆ دوز خورماتوو.

بەگشتی ئەم سەنتەرانە ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکیان تێدا کۆکرابونەوە لەهەموو ناوچەکانی گەرمیان, بۆیە دەربازبوون لەژمارەیەکی ئاوا زۆردا مەحاڵ نەبوو بەتایبەتی لە ئالیاوەو ملەسورە, ژمارەیەکی زۆر لە منداڵو ئافرەتی بناری گل رزگاریان بوو لەم سەنتەری کۆکردنەوانە, بەتایبەتی لە"مرکز شباب"ەکەی توزخورماتوو. ژمارەیەکی زۆر کەنزیکەی (600) نەفەر رزگاریان بوو, بۆیە ژمارەیەکی کەم لە منداڵو ئافرەت لە بناری گل ئەنفال کراوە بەبەراورد بەناوچەکانی داودەو شوێنەکانی تری گەرمیان.

زەرەروزیانەکان

ئەنفال هێرشێکی راستەوخۆی هەمەلایەنە بوو بۆسەر کۆی ژیانی کۆمەڵگایەك, بۆکوشتن و بێسەرو شوێنکردنیان و ێران کردنی گوندەکانیان و سوتاندنیان, وەتالانکردنی هەزارەها ئاژەڵ و پەلەوەر و وێرانکردنی هەموو بنەماکانی ژیان[(49)].

ئەم هێرشە سەربازییەش بۆسەر بناری گل زەرەرو زیانێکی گیانی وماڵی زۆری لێکەوتەوە, وەك لە خشتەی ژمارە (2)دا دەردەکەوێت (582) کەس ئەنفال کراون (444)خانوو و(12) مزگەوت و(8) خۆیندنگە روخێنراون, وە (36045) سەرمەڕوبزن و(21056) پەلەوەرو (1334) مانگا بەتڵان براون, ئەمە جگە لەچەندین ئۆتومبیل ومەکینەو ماتۆڕی ئاو بەتالان براون و فەوتاون, وە بەهەمان شیوە لەخشتەی ئاماژە پێکراودا ژمارەی زەرەروزیانەکان بەژمارە بۆ شتە جیاوازەکان لە سەر ئاستی گوندەکان خراوەتە روو وەجگە لەو ژمارانەش کە لەخشتەکەدا هاتوو , ژمارەیەکی زۆری ئاژەڵی تر لەناوچووەو بەتڵان براوە وەك کەروێشك, هەروەها زەرەرو زیان بەسروشتی ناوچەکە کەوتووە, جگە لەچەندین باخ و بێستان و کێڵگەی کشتوکاڵی لەبەروبومی گەنم و جۆو برنج و بامیێ و تەماتە و پاقلە لەناوچووە.

خشتەی ژمارە (٢)

زەرەروزیانە گیانی و ماڵیەکانی بناری گڵ لە لە ئەنجامی هێرشی سەربازی لەئەنفال(*)

ناوی گوند	ژمارەی ئەنفال	ژمارەی خانوو	ژمارەی مزگەوت	ژمارەی خوێندنگە	ژمارەی مەڕوبزن	پەلەوەر	مانگا	مەکینە	ئۆتۆمبیل	ماتۆڕی ئاو
کۆرمۆری گەورە	٢٣	٢٥	١	--	٣١١٥	٦١٠	١٠٢	٦	٢	--
کۆرمۆر بچوک	٤٢	١٩	١	١	٨١٥	١١٨٥	٨٠	٤	٢	--
فرهاد بگ	٢٩	٢٧	٢	--	٤٠٨٦	١٦٢٩	١١٥	٩	٦	--
تازەشار	٢١	٣١	١	--	٢٠٤٥	١٤٦٨	١٠٧	٢٢	٥	٣
عزیز بگ	١١٠	١٤	١	١	١٥٧٦	١٤١٠	٥٠	٣	--	١١
تەختە مینا	٤٤	٤٢	١	١	٢٩٢٢	١٧٦٣	١٦٢	٤	٣	٢
بارام بگ	٣٩	٦١	١	--	٣٧٣٩	٢٤٢١	٨٠	١١	--	٥
کانی قادرسەرو	٧٧	٦٠	١	١	٥٤٢٠	٢٤٨٥	٩٠	١٤	--	٨
کانی قادرخوارو	٤٦	٣١	١	١	١٧٦٤	١٤٨٨	٩٩	٧	--	٥
صوفی رەزا	٢١	٢١	–	١	١٩٥٥	١٠٢٢	٥٠	٤	--	١
ئاوباریک	٣٢	٤٠	١	١	٥٢٩٩	٢١٧٦	٤٠	١٢	--	٦
دارتوو	٢٢	٢١	–	--	١٠٠٥	٩٢٨	٣٠	٤	--	١
هەرسێ کۆشك	٧٦	٥٢	١	١	٢٣٠٤	٢٤٧١	٣٣٩	٧	٢	١
کۆ	٥٨٢	٤٤٤	١٢	٨	٣٦٠٤٥	٢١٠٥٦	١٣٣٤	١٠٧	٢٠	٤٣

خشتەی ژمارە(3)

دابەشبوونی دانیشتوانی بناری گل بە پێی ڕەگەزو تەمەن لە پێش ئەنفالدا لەساڵی 1988دا

تەمەن	نێر		مێ ی		کۆ	
	ژمارە	ڕێژە	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕیژە٪
0---4	240	3,50	237	7,49	477	24,15
5---9	201	9,54	195	1,45	396	65,12
10--14-	228	2,52	208	8,47	436	93,13
15--19	194	4,54	162	6,45	356	40,11
20--24	145	9,47	158	1,52	303	70,9
25--29	128	4,49	131	6,50	259	30,8
30--34	111	8,52	99	2,47	210	71,6
35--39	96	1,58	69	9,41	165	27,5
40--44	51	51	49	49	100	20,3
45--49	50	4,43	65	6,56	115	67,3
50--54	55	8,56	42	2,43	97	10,3
55--59	41	4,55	33	6,44	74	36,2
60--64	29	1,50	28	9,49	57	82,1
65--70	23	6,67	11	4,32	34	08,1
70+	32	3,65	17	7,34	49	56,1
کۆی گشتی	1624	9,51	1504	1,48	3128	٪100

خشتەی ژمارە (4)

دابەشبوونی دانیشتوانی بناری گل بە پێی ڕەگەز بۆ ئەوانەی ئەنفالکراون و ئەوانەی ئەنفال نەکراون لە ساڵی 1988دا

	ئەنفال کراوەکان				ئەنفال نەکراوەکان				کۆی گشتی
	نێر		مێ		نێر		مێ		
	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪	
	449	1,77	133	9,22	1172	46	1374	54	
کۆ	582				2546				3128
٪	6,18				4,81				٪100

خشتەی ژمارە (5)

دابەشبوونی ئەنفالکراوەکان بە پێی ڕەگەزوتەمەن لەساڵی 1988 دا

تەمەن	نێر		مێ		کۆ	
	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪
4---0	14	6,46	16	4,53	30	15,5
9---5	14	6,46	16	4,53	30	15,5
14---10	33	9,58	23	1,41	56	62,9
19--15	50	5,67	24	5,32	74	71,12
24--20	80	4,83	16	6,16	96	50,16
29--25	80	8,89	9	2,10	89	30,15
34--30	71	8,89	8	2,10	79	62,13
39--35	58	5,86	9	5,13	67	51,11
44--40	21	4,95	1	6,4	22	78,3
49--45	17	9,73	6	1,26	23	95,3
54--50	8	80	2	20	10	71,1
59--55	1	3,33	2	7,66	3	51,0
64--60	---	---	---	---	---	---
70--65	1	100	---	---	1	17,0
+70	1	50	1	50	2	34,0
کۆی گشتی	449	٪1,77	133	٪9,22	582	٪100

خشتەی ژمارە (6)

دابەشبوونی پێکهاتەی ڕەگەزوتەمەنی دانیشتوان پاش

جێبەجێ کردنی پرۆسەی ئەنفال لەساڵی(1988)دا

تەمەن	نێر		مێ ی		کۆ	
	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪	ژمارە	ڕێژە٪
4–––0	226	9,50	218	1,49	444	5,17
9–––5	187	51	178	49	366	3,14
14–––10	195	4,51	184	6,48	379	9,14
19––15	144	4,51	136	6,48	280	9,10
24––20	64	4,27	169	6,72	233	2,9
29––25	48	6,28	120	4,71	168	5,6
34––30	39	33	79	67	118	6,4
39––35	37	1,38	60	9,61	97	8,3
44––40	30	4,38	48	6,61	78	2,3
49––45	33	9,35	59	1,64	92	6,3
54––50	47	54	40	46	87	5,3
59––55	40	1,57	30	9,42	70	7,2
64––60	29	9,50	28	1,49	57	3,2
70––65	22	8,68	10	2,31	32	2,1
+70	31	3,67	15	7,32	46	8,1
کۆی گشتی	1172	٪46	1374	٪54	2546	٪100

خشتەی ژمارە(7)

بەراوردی ژمارەی دانیشتوان لەساڵی (1988--2006) لە بناری گل

ژ	ناوی گوند	ژمارەی دانیشتوانی ساڵی1988		ژمارەی دانیشتوانی ساڵی2006[51]	
		ژمارەی خێزان	ژمارەی دانیشتوان	ژمارەی خێزان	ژمارەی دانیشتوان
1	کۆرومۆری گەورە	28	167	15	76
2	کۆرمۆری بچوك	28	180	2	14
3	فرهاد بگ	41	323	3	23
4	عزیز بگ	15	145	---	---
5	بارام بگ	68	392	25	131
6	تەختە مینا	44	257	3	19
7	تازەشار	34	188	4	32
8	کانی قادری سەرو	65	406	15	75
9	کانی قادر کەلاوە	----	----	2	12
10	کانی قادر خوارو	35	219	2	15
11	صوفی ڕەزا	24	157	5	30
12	ئاوباریك	42	245	13	69
13	دارتوو	25	152	14	63
14	هەرسێ کۆشك	55	297	22	77
کۆ		504	3128	125	636

پەراوێزەکان:

١- احمد رشيد احمد بيباني, كركوك الجريحة, مطبعة وزارة الثقافة, الطبعة الاول, السليمانية, 2004, ص114.

٢- ئەژی، ئارابخای وولاتی كوردەواری لە مێژوودا, بەرگی یەكەم, چاپخانەی ئەزمەر, چاپی یەكەم, سلێمانی, 2004, ل120.

٣- عباس عزاوي, عشائرالعراق الكردية, مطبعة المعارف, بغداد,1947, ص88.

٤- د.كمال مظهر, كركوك وتوابعها حكم التاريخ و الضمير, دراسة وسائقيةعن القضية الكردية في العراق, مطبعة رينون, ص39.

٥- ئةذي, ميَذووي سةردةمة كارطيَري و بةريوبةرايةتيةكاني ثاريَزطاي كةركوك, ضاثخانةي شةهيد ئازاد هةورامي, ضاثي يةكةم, كةركوك, 2005 , ل22.

٦- د.فؤاد حمة خورشيد, كركوك قلب كردستان, من مطبوعات المديرية العامة الطباعة ونشرفي وزارة الثقافة, السليمانية, 2005, ص56.

٧- ئەژی, مێژووی سەردەمە كارگێڕی و بەڕیوبەرایەتیەكانی پارێزگای كەركوك, سەرچاوەی پێشوو, ل256.

٨- عبدالطيف عبدالمجيد طلي, مێژووی هوزی گڵ, گۆڤاری رۆشنبیری نوێ, ژمارە(111), ساڵی 1986, ل119.

٩- د.فؤاد حمة خورشيد , المصدر السابق , ص28.

١٠- ئەژی, مێژوی سەردەمە كارگێڕی و بەڕیوەبەرایيەتیەكانی پارێزگای كەركوك, سەرچاوەی پێشوو, ل256.

١١- عبدالطيف عبدالمجيد, سەرچاوەی پێشوو, ل118.

١٢- چاوپێكەوتنی توێژەرانە لەگەڵ رشيد غيدان روستەم, 13\2\2006.

١٣- چاوپێكەوتنی توێژەرانە لەگەڵ ماموستا كماڵ مجيد رشيد, 20\6\2006 كەركوك, وە فرهاد غوسمان ببلان, 17\12\2005.

١٤- ئەژی, سەرچاوەی پێشوو, ل25.

١٥- ئي, جي, ئار, عشائر الكردية, ترجمة وعلقة عليه, فؤاد حمة خورشي, مطبعة حوادث, بغداد, 1979,ص31.

١٦- ادمونس, كرد ترك عرب, ترجمة, جرجيس فتح الله, مطبعة التايمس, بغداد, 1971, ص246.

١٧- المصدر نفسه, ص239.

١٨- عبدالطيف عبدالمجيد طلي, سەرچاوەی پێشوو, ل119.

١٩- میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی, حقائق و بەسەر هاتی شێخ محمود لە پەنای استقلالی كوردا, چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری, سلێمانی, 2003, ل, 25.

٢٠- رفیق حلمی, یادداشت, چاپی سێهەم, سلێمانی, 2003, ل306 .

٢١- میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی, سەرچاوەی پێشوو, ل53 .

٢٢- عبدالطیف عدبدالمجید طلي, سەرچاوەی پێشوو, ل120.

٢٣- وليد شركة, كركوك دراسة جيو-تأيخية, مؤتمر علمي حول كركوك, طبعة الثانية, مطبعة اراس, اربيل, 2001, ص171.

٢٤- چاوپێکەوتنی توێژەرانە اەگەڵ مامۆستا کماڵ مجید رشید , 20\1\2006 , کەرکوك
٢٥- ئەژی, مێژووی سەردەمە کارگێڕی وبەڕیوبەرایەتیەکانی کەرکوك, سەرچاوەی پێشوو, ل117.
٢٦- چاوپێکەوتنی توێژەران لەگەڵ محمد احمد علی , 12\2\2006 ,کۆمەڵگای شۆڕش.
٢٧- عباس عزاوی, المصد السابق, ص93.
٢٨- ئي,جي,ئار, عشائر الكردية, المصدر السابق, ص130.
٢٩- جمال بابان, أصول أسماء المدن والمواقع العراقية, جزء الاول ,بغداد, 1989, ص307.
٣٠- عەدالت تاڵبانی, ئەنفال و نێنیەکانی, چاپخانەی منارە, هەولێر, 1999, ل13 .
٣١- ئي,جي,ئار, عشائر الكردية, المصدر السابق, ص131 .
٣٢- بڕوانـــــە ســــــایتی www.fallingrain.com\word\iraq\muhafazay salahadin .
٣٣- گەشتی توێژەران بۆ ناوچەکە لە 5\1\2006.
٣٤- گەشتی توێژەران بۆ ناوچەکە لە 5\1\2006 , وە لە رێگای پێوەری نەخشەوە .
٣٥- بەڕیوەبەرایەتی گشتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ .
٣٦- محمد هادي دفتر و عبدالله حسن و العراق الشمالي, جزء الاول. مطبعة شفيق, بغداد, 1958, ص283.
٣٧- فاتح عبدالله شوانی, پارێزگای کەرکوك لەساڵی 1957-1977, چاپخانەی رامان, چاپی یەکـەم, سـلێمانی, 2005 , ل59.
٣٨- پشتیوان حسێن کریم و کارزان ابراهیم, بایەخی جیۆپۆلتیکی پارێزگای کەرکوك, گۆڤاری کەرکوك, ژمارو (1)ی ساڵی 2004 , ل17.
٣٩- د.خليل اسماعيل , قضاء خانقين , دراسة جغرافية سكان , طبعة ثانية , سليمانية , 2002, ص21.
٤٠- عبالله کریم محمود , رەشەبای ژەهرو ئەنفال , بەرگی دووەم , چاپی یەکەم , 2004 , ل554-555.
٤١- چاوپێکەوتنی توێژەران لەگەڵ خەڵکی گوندەکان.
٤٢- جاسم محمد محمد علی, ئەنفالی گەرمیان, چاپخانەی زانست, چاپی یەکەم, سلێمانی, 2002 , ل25
٤٣- چاوپێکەوتن لەگەڵ, مجید رشید سلیم , 14\2\2006
٤٤- چاوپێکەوتن لەگەڵ, مجید رشید سلیم, 14\2\2006
٤٥- میدڵ ئیست ووچ, سەرچاوەی پێشوو, ل195
٤٦- چاوپێکەوتن لەگەل , محمد فرج نادر , 7\2\2006
٤٧- یوست هێڵتـەرمان, جینۆسـاید هاوتـاوانی بێـدەنگ بـوون – عێـراق وکوردەکـان, وەرگێـڕانـی : کـاوە صـالح, گۆڤاری رەهەند, ژمارە(7) ,1999 , ل15
٤٨- چاوپێکەوتن لەگەڵ, حسێن علی احمد, 15\2\2006
٤٩- مەریوان وریا قانع, ئەنفال و مۆدێرنە – رووداوێك لـە دوامانـەوە یـان ئەگـەرێك لـە پێـشمانەوە, گۆڤـاری رەهەند, ژمارە (7)ی ساڵی 1999 , ل32
٥٠- چاوپێکەوتنەکانی توێژەران لەگەڵ دانیشتوانی گوندەکان
٥١- بەڕیوەبەرایەتی ناحیەی قادرکەرەم